

УДК 342.7:355.212.3 (477)

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.12>

ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ І СВОБОД ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ТА ОСІБ, ЗВІЛЬНЕНИХ З ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ: СУЧАСНІ ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Приходько О.С.,

ад'юнкт кафедри військового права

та правоохоронної діяльності

Інституту стратегічних комунікацій

Національного університету оборони України

ORCID: 0009-0000-1059-7750

Приходько О.С. Правове забезпечення прав і свобод військовослужбовців Збройних сил України та осіб, звільнених з військової служби: сучасні виклики та перспективи.

У статті проаналізовано стан правового забезпечення прав і свобод військовослужбовців в Україні, де з 2014 року триває збройний конфлікт, та їхньої ключової ролі під час захисту суверенітету і національної безпеки. Розглядаються основні принципи правового регулювання статусу військовослужбовців, закріплені Конституцією України (статті 17, 43), Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей» від 20 грудня 1991 року № 2011-XII та Женевськими конвенціями 1949 року, ратифікованими Україною. Акцентується увага на необхідності ефективного захисту прав і свобод військовослужбовців для підтримки мотивації, соціального благополуччя, морально-психологічного стану, що мають вирішальний вплив на функціонування Збройних Сил України (ЗСУ) в умовах довготривалого військового конфлікту. Дослідження детально висвітлює системні проблеми: порушення прав військовополонених, ускладнення обміну полоненими через політичні спекуляції та відсутність прозорих механізмів; недостатній соціальний захист, включно із затримками виплат грошового забезпечення; житлові черги (попри виділений бюджет на реалізацію цього пункту); посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) у значній кількості ветеранів за даними Міністерства у справах ветеранів України, неефективність реабілітаційних програм, дискримінацію ветеранів на ринку праці, корупцію та бюрократію в державі. Низька ефективність контролю за гарантуванням прав військовослужбовців зумовлена залежністю Військової служби правопорядку (ВСП) від структури ЗСУ та відсутністю незалежних наглядових органів, що підриває довіру до системи. Запропоновано рекомендації щодо модернізації Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 року № 2011-XII з чіткими санкціями за порушення виплат, гармонізація зі стандартами НАТО та ЄС за досвідом Польщі, розширення реабілітаційних центрів, цифровізація пільг через портал «Дія», створення військових омбудсменів та незалежних антикорупційних органів, вдосконалення освітніх програм для ветеранів (наприклад, за досвідом GI Bill США з фінансовою підтримкою). Підкреслюється важливість діяльності Міжнародного кримінального суду (МКС) для розслідування воєнних злочинів. Автор звертає увагу, що вирішення цих проблем є критичним для зміцнення демократії та обороноздатності України.

Ключові слова: правове забезпечення, військовослужбовці, національна безпека, реформи, соціальний захист, права і свободи військовослужбовців.

Prykhodko O.S. Legal support for the rights and freedoms of military personnel of the armed forces of Ukraine and persons discharged from military service: modern challenges and prospects.

The article provides an analysis of the legal support for military personnel in Ukraine, where a armed conflict has been ongoing since 2014, and their pivotal role in safeguarding sovereignty and national security. It examines the core principles of legal regulation of the status of military personnel, as enshrined in the Constitution of Ukraine (Articles 17, 43), the Law of Ukraine «On Social and Legal Protection of Military Personnel and Members of Their Families» dated December 20, 1991, No. 2011-XII, and the Geneva Conventions of 1949, ratified by Ukraine. Emphasis is placed on the necessity of effective protection of the rights and freedoms of military personnel to maintain their motivation, social well-being, and moral-psychological state, which critically influence the functioning of the Armed Forces of Ukraine (AFU) amid a prolonged conflict. The study thoroughly highlights systemic issues: violations

of the rights of prisoners of war, complications in prisoner exchanges due to political manipulations and lack of transparent mechanisms, inadequate social protection including delays in monetary payments, housing queues (despite allocated budget funding), post-traumatic stress disorder (PTSD) affecting a significant number of veterans according to the Ministry of Veterans' Affairs of Ukraine, inefficiency of rehabilitation programs, discrimination against veterans in the labor market, and corruption and bureaucracy in the state. The low effectiveness of oversight in ensuring military rights is attributed to the dependence of the Military Law Enforcement Service on the AFU structure and the absence of independent supervisory bodies, undermining trust in the system. Proposed recommendations which include modernizing Law of Ukraine "On Social and Legal Protection of Servicemen and Members of Their Families" of December 20, 1991 No. 2011-XII with clear sanctions for payment violations, aligning with NATO and EU standards based on Poland's experience, expanding rehabilitation centers, digitizing benefits via the «Diia» portal, establishing military ombudsmen and independent anti-corruption bodies, and enhancing educational programs for veterans (e.g., drawing on the U.S. GI Bill model with financial support). The article describes the importance of the International Criminal Court (ICC) for the investigation of war crimes. The author emphasizes that solving these problems is critical to strengthening Ukraine's democracy and defense capabilities.

Key words: legal support, military personnel, national security, reforms, social protection, rights and freedoms of military personnel.

Постановка проблеми. В умовах сьогодення в Україні, де триває збройний конфлікт з 2014 року, військовослужбовці відіграють ключову роль у захисті суверенітету, територіальної цілісності та незалежності. Їхні права та свободи потребують належного правового регулювання, щоб забезпечити мотивацію, соціальний захист і справедливе ставлення. Перед військовослужбовцями постають різні виклики, а гарантування їх прав і свобод є одним із фундаментальних завдань демократичного суспільства. Держава зобов'язана забезпечити соціальну та інформаційну підтримку, доступ до медичних послуг та інші важливі гарантії для військовослужбовців, які впливають на морально-психологічний стан персоналу та загалом здоровий соціально-психологічний клімат підрозділів Збройних Сил України.

Правове регулювання статусу військовослужбовців базується на принципах законності, справедливості та поваги до прав людини, які закріплені в Конституції України. Стаття 17 Основного Закону визначає захист суверенітету та територіальної цілісності як обов'язок держави та передбачає соціальний захист військовослужбовців [1]. Детальніше ці питання регулюються Законом України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 року № 2011-XII (далі – Закон № 2011-XII) [2], а також міжнародними актами, зокрема Женевськими конвенціями 1949 року, ратифікованими Україною [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правового забезпечення прав і свобод військовослужбовців є предметом досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Питання забезпечення і захисту прав і свобод військовослужбовців досліджували українські науковці, такі як В. Пашинський, Л. Медвідь, Б. Шамрай, В. Рекшинський, Т. Макарова, П. Давиденко, А. Бер, М. Абрамова, М. Левицький, В. Лукічов та інші. Серед дослідників варто відзначити О. Бандурку, який аналізував соціальні гарантії військових [4], В. Кравчука, який досліджував безоплатну допомогу для військовослужбовців та ветеранів [5], та І. Яковець, яка зосередилася на проблемах військовополонених [6;7]. У міжнародному контексті значний внесок зробили експерти Ради Європи та НАТО, які вивчали відповідність українського законодавства європейським стандартам.

Мета дослідження: проаналізувати стан та сучасні виклики у правовому забезпеченні прав і свобод військовослужбовців, оцінити ефективність чинного законодавства та розробити пропозиції щодо його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Правове забезпечення прав і свобод військовослужбовців в Україні має низку системних проблем, які потребують комплексного підходу до їх вирішення. Ці виклики охоплюють внутрішні недоліки законодавства та практики його застосування, а також міжнародні аспекти, пов'язані з виконанням зобов'язань України перед світовою спільнотою.

Одним із найсерйозніших викликів є порушення прав військовополонених. Женевські конвенції 1949 року, зокрема Третя конвенція про поводження з військовополоненими, зобов'язують сторони конфлікту забезпечувати гуманне ставлення до полонених, включаючи надання медичної допомоги, харчування та можливості листування з рідними [8]. Україна дотримується цих норм, однак на практиці стикається з труднощами через дії держави-агресора, яка систематично порушує міжнародне гуманітарне право.

Проблема обміну військовополоненими залишається особливо гострою. Незважаючи на численні раунди переговорів у рамках Тристоронньої контактної групи, процес обміну часто затягується через

відсутність прозорих механізмів. За даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, станом на 2025 рік сотні українських військовополонених залишаються в полоні, що вимагає активізації міжнародного тиску та залучення таких організацій, як Міжнародний комітет Червоного Хреста. Окрім цього, у звіті йшлося про 60 обмінів, які були проведені з початку повномасштабного вторгнення. Таким чином 3981 українець повернули додому, 171 особа з них – цивільні [9, с. 8].

Протягом останніх місяців російські війська все частіше вдаються до страт українських військовослужбовців, взятих у полон, зазначається в пресрелізі Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні від 3 лютого у матеріалі під назвою «Тривожне зростання кількості страт полонених українських військових» [10]. Починаючи з кінця серпня 2024 року, місія задокументувала 79 випадків таких страт, здійснених російською армією, із яких виділено 24 окремі епізоди.

Ці дані підкреслюють зростаючу стурбованість щодо вбивств українських військовополонених з боку російських військовослужбовців, про що дедалі гучніше заявляють представники української влади та правозахисники.

Щодо соціального захисту військовослужбовців в Україні: також простежуємо низку недоліків. Згідно зі статтею 10 Закону № 2011-XII [2], держава гарантує виплату грошового забезпечення, однак затримки у фінансуванні є поширеним явищем. Наприклад, у 2023 році Міністерство оборони України повідомило про тимчасові проблеми з виплатами через бюджетні обмеження, що негативно впливає на реалізацію прав військовослужбовців.

Ще однією проблемою є недостатність житлових програм. Стаття 12 Закону № 2011-XII передбачає забезпечення військовослужбовців житловими приміщеннями, однак на практиці черги на отримання квартир розтягуються на роки або десятиліття. Не дивлячись на заплановані витрати державою на придбання та будівництво житла для військових у розмірі 1 346 096 800 гривень (зосередивши більшу частину для Національної гвардії) [11], за оцінками громадських організацій, станом на 2025 рік понад 40 тисяч військових потребують житла, що свідчить про системний характер цієї проблеми.

Наступним викликом в умовах сьогодення все ж є посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), що значно проявляється у ветеранів. За даними Міністерства у справах ветеранів України, близько 20% колишніх військовослужбовців стикаються з ПТСР, однак система реабілітації залишається не достатньо розвинутою [12]. Відсутність необхідної кількості спеціалізованих центрів, брак кваліфікованих психологів та низька доступність послуг ускладнюють процес відновлення. Проте цього року Міністерство у справах ветеранів України оголосило про впровадження програми безоплатної психологічної допомоги, що буде позитивно впливати на захист прав ветеранів щодо їх ментального здоров'я [13].

Адаптація до цивільного життя також є проблематичною. Багато ветеранів стикаються з дискримінацією на ринку праці, а державні програми підтримки часто обмежуються формальними заходами без реального ефекту. Це призводить до соціальної ізоляції та зростання рівня бідності серед ветеранських родин. Програма «єРобота», яка передбачає гранти для ветеранів на створення власного бізнесу, часто критикується за бюрократичні перепони та низьку ефективність. У 2024 році Міністерство економіки України повідомило про виділення коштів на навчання та перекваліфікацію ветеранів, але, за оцінками громадських організацій, лише невелика частка учасників реально працевлаштовується після завершення таких програм [14]. Слід згадати, що у 2024 році компанія «Нова Пошта» у співпраці з Мінветеранів запустила програму працевлаштування ветеранів, пропонуючи навчання та робочі місця для 200 осіб. Розширення таких ініціатив на національний рівень із залученням інших бізнесів (наприклад, IT-компаній чи промислових підприємств) могло б значно покращити ситуацію.

Слід згадати та наголосити на корупції та бюрократичних перешкодах, які суттєво підривають ефективність правового захисту військовослужбовців. Наприклад, механізми надання пільг, передбачені статтею 15 Закону № 2011-XII, часто ускладнені необхідністю збору численних документів та проходження багатоступеневих перевірок. За даними Transparency International Україна, у 2024 році індекс сприйняття корупції у військовій сфері залишався високим, що свідчить про системний характер проблеми і на початку 2025 року [15].

Низька ефективність контролю за дотриманням прав військовослужбовців зумовлена відсутністю незалежних наглядових органів. Наявні інститути, такі як Військова служба правопорядку (ВСП), не завжди можуть забезпечити об'єктивний розгляд скарг, що знижує довіру до системи. Низька ефективність контролю за дотриманням прав військових зумовлена залежністю ВСП від ЗСУ та відсутністю незалежних наглядових інституцій.

У певному розумінні ВСП створює конфлікт інтересів: орган, який має розглядати скарги за порушення прав, сам є частиною тієї ж системи, де ці порушення можуть відбуватися. Відсутність незалежного нагляду призводить до: недостатньої об'єктивності (органи, підпорядковані військовому командуванню, схильні уникати розслідувань, які можуть зашкодити репутації ЗСУ чи вищого

керівництва), обмеженої підзвітності (без зовнішнього контролю складно забезпечити реальну відповідальність за порушення), низької прозорості (військовослужбовці та громадськість не мають доступу до повної інформації про розгляд скарг, що підриває довіру до системи).

Приклади формального підходу до скарг, обмеженої реакції на порушення та неспроможності розслідувати складні справи підтверджують, що без створення автономного органу (наприклад, Військової поліції з ширшими повноваженнями чи інституту військового омбудсмена) довіра до системи залишатиметься низькою. Для вирішення проблеми потрібні реформи, які забезпечать зовнішній контроль і прозорість у захисті прав військовослужбовців.

Для подолання зазначених проблем вважаємо необхідним внести ряд змін, які охоплюють законодавчі, інституційні та практичні аспекти.

1. Першим кроком має стати модернізація Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20 грудня 1991 року № 2011-XII. Зокрема, необхідно чітко визначити строки виплат грошового забезпечення та санкції за їх порушення, а також спростити процедури надання житла. Прозорість соціальних гарантій може бути забезпечена шляхом створення електронних реєстрів пільговиків, що зменшить корупційні ризики.

2. У контексті інтеграції до НАТО та ЄС Україна має адаптувати своє законодавство до стандартів цих організацій. Наприклад, досвід Польщі, де ветерани отримують комплексну підтримку у вигляді медичних і освітніх програм, може бути взятий за основу. Гармонізація також передбачає ратифікацію додаткових міжнародних угод, які стосуються прав військовослужбовців.

3. Держава має інвестувати в розвиток медичної та психологічної реабілітації. Створення мережі реабілітаційних центрів, укомплектованих кваліфікованими фахівцями, є пріоритетом. Крім того, спрощення процедур отримання пільг шляхом цифровізації (наприклад, через портал «Дія») підвищить доступність послуг.

4. Посилення ролі військових омбудсменів та створення незалежних антикорупційних органів у військовій сфері сприятиме підвищенню прозорості. Боротьба з корупцією потребує запровадження жорстких санкцій за зловживання державними коштами, а також регулярного аудиту витрат. Сьогодні реалізація державної політики з питань запобігання і виявлення корупції в ЗСУ здійснюється відповідно створеними структурами, зокрема: Департаментом з питань запобігання та виявлення корупції, відділи з питань запобігання та виявлення корупції та уповноважені особи з антикорупційної діяльності у підпорядкованих військових підрозділах. Проте відсутність незалежного спеціалізованого органу, який би фокусувався виключно на ЗСУ, залишається ключовою прогалиною. Посилення ролі військових омбудсменів (яких в Україні поки не існує) і створення автономних антикорупційних інституцій із чіткими повноваженнями могли б значно підвищити ефективність боротьби з корупцією. Регулярний аудит витрат і жорсткі санкції також залишаються лише частково реалізованими ідеями через брак політичної волі та ресурсів.

5. Розробка та вдосконалення освітніх програм для ветеранів, зокрема курсів перекваліфікації чи спеціалізованих навчальних ініціатив, сприятиме їхній успішній реінтеграції в суспільство. Хоча в Україні учасники бойових дій уже мають право на безоплатне навчання у вищих і професійних закладах освіти відповідно до статті 12 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [16], під час реалізації норми військовослужбовці часто стикаються з обмеженнями: недостатньою кількістю доступних програм, складнощами з вибором спеціальностей, що відповідають потребам ринку праці, та низькою інформованістю ветеранів про їхні права.

Досвід США, де діє програма GI Bill, може слугувати прикладом для вдосконалення української системи. GI Bill, запроваджений у 1944 році та оновлений у пізніших версіях (наприклад, Post-9/11 GI Bill), забезпечує ветеранам не лише безкоштовну освіту, а й фінансову підтримку (щомісячні виплати на проживання), широкий вибір навчальних закладів (включно з приватними) і програми професійної підготовки, орієнтовані на сучасний ринок праці. В Україні можна адаптувати ці підходи, наприклад, запровадивши додаткові стипендії для ветеранів під час навчання, розширивши перелік доступних спеціальностей (з акцентом на IT, інженерію чи медичні професії) або створивши короткотермінові курси перекваліфікації з гарантією працевлаштування [17].

У 2022 році завдяки Post-9/11 GI Bill понад 700 тисяч американських ветеранів отримали освіту, а 85% із них працевлаштувалися протягом року після завершення навчання (дані Департаменту у справах ветеранів США). В Україні подібний підхід міг би включати цільові гранти на навчання в приватних закладах чи фінансування короткотермінових курсів (наприклад, із програмування чи логістики) [18].

Крім того, розвиток державно-приватного партнерства у сфері працевлаштування ветеранів може значно посилити їхню інтеграцію. Наприклад, залучення приватних компаній до фінансування освітніх програм чи створення робочих місць із пільгами для ветеранів (податкові стимули для роботодавців) допоможе подолати дискримінацію на ринку праці. В Україні вже є перші кроки

в цьому напрямку: проекти за підтримки Українського ветеранського фонду, які співпрацюють з бізнесом для працевлаштування ветеранів, але їх масштаби поки значно обмежені.

Висновки. Правове забезпечення прав і свобод військовослужбовців в Україні має ряд недоліків: порушення прав військовополонених, недостатній соціальний захист, проблеми реабілітації ветеранів, корупція та бюрократія. Ці проблеми потребують негайного вирішення через внесення змін до законодавства, гармонізацію з європейськими стандартами, розширення соціальних програм та вдосконалення механізмів контролю.

Державна політика має бути спрямована на створення ефективної системи підтримки військовослужбовців, що є запорукою не лише їхнього добробуту, а й національної безпеки. Міжнародна співпраця відіграє ключову роль у забезпеченні прав військовослужбовців, особливо в контексті розслідування воєнних злочинів та обміну полоненими. Подальші дослідження повинні зосередитися на оцінці ефективності пропонованих реформ та розробці механізмів їх практичної реалізації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*, 1996, № 30, ст. 141.
2. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей: Закон України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення 02.03.2025).
3. Основні положення Женевських конвенцій та додаткових протоколів до них. Міжнародний комітет Червоного Хреста. Київ: МКЧХ, 2023. 88 с.
4. Бандурка О.М. Правові засади визначення завдань і принципів фінансового захисту військовослужбовців в Україні. *Forum Prava*, 2023. 76(3). С. 71–78.
5. Юхимюк О.М., Кравчук В.М., Кравчук М.А. Новелізація законодавства щодо розширення переліку осіб, які мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, пов'язана з воєнними діями. Трансформація національної, закордонної моделей економічного розвитку та законодавства в умовах воєнного часу. 2022. URL: <https://surl.li/tthzom> (дата звернення 02.03.2025).
6. Пивоваров В.В. Ветерани у місцях позбавлення волі: досвід емпіричного дослідження. *Питання боротьби зі злочинністю*, 1(47), 2024. С. 151–161.
7. Яковець І.С. Правовий статус військовополонених: окремі аспекти медичної допомоги та працевлаштування. 2022. URL: <https://surl.li/mffzsq> (дата звернення 01.03.2025).
8. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року. Верховна Рада України (редакція) від 23.02.2023 № 995_153. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення 01.03.2025).
9. Феномен сили: щомісячний журнал Омбудсмена України. № 1, 2025. URL: <https://ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/1-ukr-web.pdf> (дата звернення 01.03.2025).
10. Report on the human rights situation in Ukraine (1 September to 30 November 2024). URL: <https://surl.li/jghnqw> (дата звернення 01.03.2025).
11. Про Державний бюджет України на 2025 рік: Закон України від 19.11.2024 № 4059-IX. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20#Text> (дата звернення 01.03.2025).
12. Кількість пацієнтів зі встановленим діагнозом ПТСР в Україні зростає. Що треба знати про посттравматичний стресовий розлад. URL: <https://surl.li/ohpsjy> (дата звернення 01.03.2025).
13. Міністерство у справах ветеранів України. URL: <https://surl.li/gqiguu> (дата звернення 01.03.2025).
14. Дефіцит кадрів відчувається у всіх сферах: що відбувається на ринку праці України. URL: <https://surl.li/есскаа> (дата звернення 02.03.2025).
15. Transparency International Ukraine 2025. URL: <https://cpi.ti-ukraine.org/> (дата звернення 02.03.2025).
16. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту: Закон України від 22.10.1993 № 3551-XII. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*, (ВВР), 1993, № 45, ст. 425.
17. Петrenchенко С. Соціальна інтеграція військовослужбовців/ветеранів після бойових дій: міжнародний досвід і перспективи в Україні. In The 12 th International scientific and practical conference "Perspectives of contemporary science: theory and practice" (January 13-15, 2025) SPC "Sci-conf. com. ua", Lviv, Ukraine. 2025. 1429 p. – P. 870.
18. Інноваційні підходи до працевлаштування та перекваліфікації ветеранів: світовий досвід і перспективи для України. 2024. URL: <https://surl.li/cctsfw> (дата звернення 02.03.2025).